

Geleefd burgerschap

Van eenheidsdwang naar ruimte voor verschil en vitaliteit

Ruben Gowricharn, Dirk Willem Postma en Sandra Trienekens

Burgerschap is de afgelopen decennia een krachtig ideologisch concept gebleken om de openbare ruimte in westerse democratieën te reguleren. Deze populariteit was merkwaardig genoeg niet afhankelijk van de effecten, maar eerder van het concept zelf. Het concept paste naadloos in de gevierde individualisering, het abstraherde van ernstige vraagstukken als armoede en werkloosheid die de grote verschillen in hulpbronnen tot uitdrukking brengen, en het bakende de verzameling van deelnemers af die mee mochten doen met de samenleving. Deze kenmerken weerspiegelen het probleem van het concept: de kenmerken zijn tegenstrijdig of preciezer, ze zijn lastig te verenigen. Het individualisme staat op gespannen voet met de gedachte van 'samen dingen doen', de effectuering van burgerschapsrechten en -plichten stuit op de grenzen van sociale ongelijkheid, en binnen de homogeen veronderstelde populatie van burgers ontstond steeds meer differentiatie. Door globalisering en migratie is bovendien onduidelijk geworden *waar* we ons burgerschap moeten waarmaken – op het leefwereldniveau van de eigen buurt en stad, op het niveau van de natiestaat, Europa, transnationale gemeenschappen of dan meteen maar de wereldgemeenschap?

En toch: burgerschapsclaims worden van overheidswege vaak aangewend om maatschappelijke problemen aan te pakken, met name op het terrein van sociale cohesie, veiligheid, vermeend asociaal gedrag, sociale uitsluiting en de kloof tussen burgers en bestuur. Het appel op 'goed burgerschap' creëert echter nieuwe onderscheidingen tussen oude en nieuwe Nederlanders, loyale en niet-loyale Nederlanders, geïntegreerde en niet-geïntegreerde burgers, fatsoenlijke en onfatsoenlijke burgers. Tezamen met de angst voor terrorisme en de morele paniek over veiligheidsincidenten leidt de eenzijdige nadruk op participatie en integratie tot een groeiend onbehagen over individuen en groepen die zich (lijken te) onttrekken aan vormen van maatschappelijke participatie of die burgerschap op een andere wijze invullen. De oorzaken van maatschappelijke problemen worden vaak gelokaliseerd in de leefwijze van gemarginaliseerde groepen, zoals migranten, moslims, woonwagenbewoners, illegalen, hangjongeren, krakers, stadsnomaden, psychiatrisch patiënten en daklozen. Latente

onveiligheidsgevoelens worden hierdoor versterkt en ook dit werkt polarisering in de hand. Door dit contrast tussen de verscheidenheid in alledaagse burgerschapspraktijken en de burgerschapsmodellen die overheden hanteren neemt de discrepantie toe tussen eenvormige ideologie en veelvormige werkelijkheid.

De nieuwe grenzen tussen (groepen) burgers en tussen burgers en overheden worden in het publieke discours keer op keer bevestigd, maar leiden nauwelijks tot publieke discussie. Ook ideologische verschillen van inzicht krijgen nauwelijks aandacht, afgezien van de rituele vergelijkingen tussen liberale, communitaristische en republikeinse burgerschapsopvattingen. Nog verontrustender is de dominante tendens in samenleving en politiek om verschillen in leefstijlen zoveel mogelijk weg te poetsen. De vraag naar de verenigbaarheid van uiteenlopende vormen van burgerschap (Dijkstra et al. 2001) krijgt in het huidige nationalistische klimaat nauwelijks ruimte. Daardoor wordt ook de praktische compatibiliteit van deze verschillen niet bevestigd. Het gaat ons inziens niet zozeer om de vraag 'hoeveel verschil kan de samenleving verdragen?', maar om het antwoord van democratische en tolerante burgers: 'Een samenleving kan zoveel verschil verdragen als zij wil' (Gowricharn 2002, 2). Dit is de grondgedachte van waaruit deze bundel tot stand is gekomen. Wij bieden de heersende burgerschapsideologieën geen soelaas, omdat ze eenzijdig vanuit een vermeende meerderheidsconceptie en het algemene/nationale belang zijn gedefinieerd en weinig ruimte laten voor de grote diversiteit aan invullingen van burgerschap. Maatschappelijke initiatieven die op een afwijkende manier invulling geven aan burgerschap worden in toenemende mate beoordeeld naar deze centrale standaarden. De bijdragen in deze bundel rekenen af met een aantal aannames die het dominante burgerschapsdenken vergezellen en die er vanuit gaan dat burgerschap maakbaar is. Tegelijkertijd verkennen de bijdragen de leefwereld van burgers en de openingen die zij daarin creëren voor burgerschapspraktijken die ruimte laten voor verschil en vitaliteit.

Burgerschapsindustrie

Door de politieke obsessie met burgerschap, immigratiebeperking, integratie, sociale cohesie en interetnisch contact is er de afgelopen tien jaar een ware burgerschapsindustrie ontstaan. De overheid draagt daar uiteraard zelf aan bij. Onder toenmalig minister Vreemdelingen zaken en integratie, Rita Verdonk, ontstond de regeling *Ruimte voor Contact* die zich richtte op het stimuleren van interetnisch contact. Daarnaast getuigt de her-uitvinding van nieuwe nationale symbolen als De Canon van Nederland, het plan voor een Nationaal Historisch Museum, de Inburgeringsdag, de Dag van de Burger en het Handvest Verantwoord Burgerschap van een centralistische strategie om vast te leggen welke morele oriëntaties, kennis en gedragingen

van iedere burger mogen worden verwacht. Naast een bepaalde culturele oriëntatie vraagt de overheid in toenemende mate ook om een actieve opstelling van burgers, wat eveneens een impuls gaf aan het ontstaan van een burgerschapsindustrie. Zo wordt met de Wet Maatschappelijke Ondersteuning en sociale beleidsprogramma's als Welzijn Nieuwe Stijl geprobeerd om lokale 'burgerkracht' aan te spreken door initiatieven van burgers in wijken, dorpen en steden te ondersteunen (De Boer & Van der Lans, 2011). Daarnaast richtten ook uiteenlopende maatschappelijke partijen programma's voor burgerschap in. Zo ontwikkelde een aantal Amsterdamse musea programma's voor NT2'ers om zowel hun taalvaardigheid alsmede hun cultureel burgerschap te versterken (Trienekens & Vlasman 2009) en het Oranje Fonds ondersteunt projecten binnen haar deelprogramma's 'diversiteit,' 'actief burgerschap' en 'samenhang in de buurt.'

Deze burgerschapsfocus en gerelateerde burgerschapsindustrie hebben ook het nodige aan onderzoeken het daglicht doen laten verschijnen. Een deel van deze onderzoeken zijn vanuit beleid geïnstigeerd: zo publiceerde in januari 2004 de parlementaire onderzoekscommissie Blok haar resultaten in het 2500 pagina's tellende rapport *Bruggen Bouwen* over haar onderzoek naar de effecten van ruim dertig jaar integratiebeleid in Nederland. De integratie van migranten is volgens deze commissie deels tot geheel geslaagd, maar het verband met integratiebeleid is moeilijk is te leggen. Met andere woorden: de succesvolle integratie is vooral op eigen kracht tot stand gekomen (vgl. Gowricharn 2004). De analyse en conclusies van de commissie werden niet gedeeld door het parlement, dat van mening bleef dat de integratie mislukt is en het met de sociale cohesie in Nederland droevig is gesteld. Logischerwijs volgden er rapporten over hoe die cohesie bevorderd kan worden. In 2005 ziet het rapport *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden* van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling het licht en in 2007 komt het Sociaal Cultureel Planbureau met het rapport *Interventies voor integratie: Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact* (Gijsberts & Dagevos 2007).

Ook academici produceren artikel na artikel, proefschrift na proefschrift en boek na boek over burgerschap, integratie en sociale cohesie. Waarin deze (inter)nationale onderzoeken naar burgerschap overeenkomen is in het toevoegen van bijvoeglijke naamwoorden aan het begrip burgerschap: 'actief burgerschap' (Tonkens 2009), 'cultureel burgerschap' (Kymlicka 1995; Stevenson 2001), 'wereldburgerschap' (Cabrera 2010), 'transnationaal burgerschap' (Bauböck 2002), 'postnationaal burgerschap' (Soysal 1994), 'alledaags burgerschap' (Hermes 2008), en 'ambachtelijk burgerschap' (Tonkens 2010, 79). Deze overeenkomst geldt eveneens de Nederlandse politiek: 'actief burgerschap' is het beleidsdevies. Het laatste kabinet Balkenende wilde zowaar een debat over 'verantwoordelijk burgerschap,' terwijl toenmalig wethouder Orhan Kaya in Rotterdam een lans brak voor 'stadsburgerschap' (Kaya 2007).

Verschuivingen

De predikaten die we tegenwoordig voor de term burgerschap aantreffen wijzen op een drietal verschuivingen in het publieke burgerschapsideaal. In de eerste plaats wordt de verantwoordelijkheid voor een goed functionerende samenleving in toeneemende mate verschoven van overheid, instituties en gemeenschapsvoorzieningen naar individuele burgers – zij moeten daar actief aan bijdragen. Met name beleidsconcepten als ‘actief’ en ‘verantwoord burgerschap’ zijn ideologisch normerend: burger *zijn* is niet genoeg, we moeten het *worden*, en wel op een bepaalde manier. Deze concepten schrijven dus gewenst gedrag voor. Veel wetenschappelijke theorieën pogen het burgerschapsbegrip daarentegen juist op te rekken om de maatschappelijke diversiteit en vitaliteit te omvatten.

Door de nadruk op identiteitsvorming en loyaliteit van migranten en hun nakomelingen treedt in de tweede plaats de culturele dimensie van burgerschap op de voorgrond. Iedereen moet actief bijdragen en assimileren in de veronderstelde meerderheidcultuur. Met ‘de afschaffing van de multiculturele samenleving’ worden verschillen en uitwisselingen tussen culturen niet meer als verrijkend gezien, maar als ‘kloven’ die overbrugd moeten worden. Dit noemde Trienekens (2009) de ‘culturalisering’ van het burgerschapsdebat.

In de derde plaats laten veel predikaten een verschuiving zien van een gelijkwaardigheidstreven naar een beschavingsoffensief waarmee een culturele hiërarchie wordt geconstrueerd. Dat heeft tot gevolg dat burgers niet meer vanzelfsprekend lid zijn van de Nederlandse politieke gemeenschap, maar moeten voldoen aan normerende eisen die – bedoeld of onbedoeld – uitsluiting in de hand werken. Zij die niet kunnen of willen voldoen aan het ideaalbeeld van de actieve, verantwoordelijke en ondernemende burger, zijn minder burger dan andere burgers, misschien zelfs tweede- of derderangsburgers. Waar mensen vanuit het natuurrechtelijke denken vanwege hun mens-zijn aanspraak maakten op het burger-zijn, ontwikkelt burgerschap zich steeds meer tot een status die mensen moeten verdienen, en waarvoor zij zich kunnen kwalificeren door een voldoende te scoren op burgerschapstesten en inburgeringsexamens. De toekenning van burgerschap wordt met andere woorden voorbehouden aan diegenen die volgens een overheid of maatschappelijke instelling ‘van goede wil en kunne’ zijn.

We moeten vaststellen dat veel onderzoeken deze verschuivingen in het denken over burgerschap bevestigen. Ook al proberen veel onderzoekers aan te tonen dat de roep van politici om assimilatie niet werkt en dat de bal niet enkel bij de burger kan liggen, zij bevestigen tegelijkertijd – vaak impliciet – de terminologie en de oriëntatierichting. Soms door omkering van een probleem zonder omkering van aanpak en verantwoordelijkheid, soms door de introductie van nieuwe predikaten die nieuwe tweedelingen genereren (sociaal burgerschap, ecologisch burgerschap,

straat- en buurtburgerschap), soms door effectievere alternatieven te zoeken voor toegepaste interventies in burgerschapspraktijken waarbij de onderliggende probleemanalyse stilzwijgend wordt overgenomen.

Opvallend is bijvoorbeeld dat veel onderzoekers ondank hun kritiek op het afschuiven van verantwoordelijkheden naar burgers toch ingaan op de uitdaging om zogenaamde burgerschapscompetenties op begrip te brengen; zij formuleren het samenhangende geheel aan kennis, vaardigheden en houdingen waarover een burger dient te beschikken om de door hen voorgestane vorm van burgerschap in praktijk te brengen. De lijst van competenties is aanzienlijk: Prins (2010, 26-28) noemt weerbaarheid, tolerantie, identificatie, representativiteit en aanspreekbaarheid. Tonkens voegt daar aan toe: actieve tolerantie, sociale reflexiviteit, openheid, gevoel voor ironie en het besef van onbeholpenheid (Tonkens 2010, 79). Specifiek met betrekking tot diversiteit spreekt Ghorashi (2006, 32) van 'diversiteitsensitieve competenties', en Trienekens (2009, 15) van 'zachte burgerschapscompetenties' zoals erkenning van verschil, respect, wederzijds vertrouwen, inlevingsvermogen, zorg, acceptatie van onzekerheid en reflexiviteit. Deze brede waaier aan competenties onthult in ieder geval de instrumentele inzet van het burgerschapsconcept als antwoord op uiteenlopende sociale vraagstukken

Het is verleidelijk om dergelijke competenties te onderscheiden en te isoleren van de maatschappelijke praktijken waarin zij tot uitdrukking komen. Op het eerste gezicht is daar ook weinig tegenin te brengen: het toepassen van deze competenties door brede groepen burgers zou de maatschappelijke praktijk en de gang van zaken in ons dagelijks leven een stuk meer relaxed, vreedzaam en respectvol kunnen maken. Maar praktisch lijkt de realisering van een dergelijk arsenaal aan competenties ondoenlijk. Het valt sowieso te betwijfelen of een van de bovengenoemde competenties kenmerkend kan zijn voor een hele bevolking, laat staan de verschillende combinaties die er worden aangereikt. Over de verwerving van deze competenties door burgers en overheden bestaat evenmin duidelijkheid.

Naar ons idee is het daarom vruchtbaarder om te kijken naar de strategieën en tactieken die burgers in verschillende maatschappelijke praktijken vormgeven om hun alledaagse leefwereld te verrijken, leefbaarder en toegankelijker te maken.

De leefcultuur en praktijk van alledag

Ons gemeenschappelijke vertrekpunt is de onvrede met het hedendaagse politieke debat over burgerschap in Nederland, dat voornamelijk wordt gevoerd in termen van normen en waarden (communitaristische benadering), rechten en plichten (liberale benadering), identiteit en integratie (loyaliteitsbenadering). In deze benaderingen worden rigide claims op burgers gelegd, terwijl er nauwelijks aandacht is voor

de uiteenlopende manieren waarop burgers in het dagelijks leven aan de samenleving deelnemen en vorm geven aan hun leefwereld. Wij richten ons in deze bundel op een aantal concrete plekken en praktijken waar burgerschap en bijbehorende competenties organisch groeien en vorm krijgen.

We doen dit door burgerschap te begrijpen als een proces en een veelvormige praktijk. Hiermee grijpen we terug op Trienekens' begrip geleefd burgerschap (2004). Niet omdat dit bijvoegelijk naamwoord beter is dan andere, maar omdat we hiermee het burgerschapsbegrip uit de normatieve en disciplinerende sfeer willen halen. Geleefd burgerschap is "een proces waarin burgerschap continu gevormd en bestreden wordt in alledaagse praktijken en waarin de dynamiek in de culturele karakteristieken van burgerschap zoals identiteit centraal staat" (Trienekens 2004, 17). Daarmee worden de leefwerelden van burgers het uitgangspunt voor burgerschap en niet een van bovenaf opgelegd burgerschapsmodel. Geleefd burgerschap baseert zich op de alledaagse praktijken van publieke instituties en burgers. De processen die deze praktijken ondersteunen, tonen hoe men feitelijk burger wordt: niet via assimilatie in een meerderheidscultuur, maar door meervoudige en gelaagde identificatieprocessen (vgl. WRR 2007) en door uiteenlopende, praktische participatieprocessen (vgl. Forum 2007). Van abstracte, ideologische claims brengt geleefd burgerschap het burgerschapsconcept naar het concrete niveau van wat burgers dagelijks ervaren en doen. Op deze wijze staat het begrip burgerschap open voor dominante en niet-dominante groepen, en worden uiteenlopende burgerschapspraktijken ingesloten. Ook wij claimen niet een alternatief burgerschapsmodel te lanceren – als dat überhaupt al mogelijk is. In deze bundel verkennen we de leefcultuur en een aantal dagelijkse praktijken waarin andere vormen van samenleven tot bloei komen. Wij willen ons in twee opzichten onderscheiden in het gangbare debat:

Ten eerste tracht deze bundel daarbij het dominante burgerschapsdenken zo veel mogelijk los te laten door met een aantal dominante aannames af te rekenen: we nemen afscheid van maakbaar burgerschap. De bijdragen verkennen alternatieve ideeën en praktijken over hoe (groepen) burgers samenleven in een wereld van verschillen, zonder de rigide burgerschapsclaims die vandaag de dag op hen worden gelegd. Voorbij het denken in termen van sociale cohesie en integratie, en voorbij het identificeren van een Nederlandse meerderheidscultuur, wordt de gevoeligheid voor verschil, multitude en meerstemmigheid als constituerend voor een publieke moraal naar voren gehaald. Voorbij het streven naar een disciplinerende en normerende van burgerschapspraktijken, appelleren we aan de bevrijdende en grensoverschrijdende dimensie die het ontstaan van het moderne burgerschap in revolutionaire tijden kenmerkte en markeren we vrijplaatsen waarin leefwerelden zich spontaan kunnen ontwikkelen. Voorbij het denken in termen van enkelvoudige loyaliteiten en identiteiten, worden meervoudige, etnische en transnationale bindingen als mogelijkheidsvoorwaarden voor een vitale samenleving beschreven.

Ten tweede biedt deze bundel het *perspectief van binnenuit*; vanuit de optiek van de mensen om wie het in veel debatten gaat: de migranten en hun nakomelingen, de bewoners van zogenaamde ‘krachtwijken’, stadsnomaden en jongeren. Hun concrete initiatieven om de heersende cultuur van angst en beheersing om te buigen naar een cultuur van vitaliteit, vertrouwen en diversiteit komen aan de orde. Met een dergelijk perspectief van binnenuit benaderen we het burgerschapdebat breder dan alleen als integratievraagstuk of vraagstuk van sociale cohesie. In tegenstelling tot het idee van de *ready made citizen* is hier aandacht voor leefwereldonderzoek naar burgerschapspraktijken; burgers die hun eigen rol in het publieke domein invullen door weerstand te bieden aan de normen, waarden, rechten, plichten, identiteiten en integratiestandaarden die aan hen worden voor- of toegeschreven. De bijdragen onderzoeken openingen, die in de geleefde dagelijkse praktijk ontstaan, waarin ruimte is voor verschil en vitaliteit.

Leeswijzer

De bijdragen in het eerste deel rekenen af met een aantal aannames over burgerschap, integratie en sociale cohesie die het debat beïnvloeden zonder dat ze naar ons idee de diversiteit aan geleefde burgerschapspraktijken reflecteren. Door het ontwarren van begrippen die niet noodzakelijkerwijs aan elkaar gerelateerd zijn, maar in het politieke en publieke denken over burgerschap zijn samengesmolten, rekenen de auteurs af met verschillende aannames.

Jan Blommaert pleit voor een grondige herdenking van de begrippen ‘integratie’ en ‘inburgering’. Hij argumenteert hoe de veranderende structuur van de samenleving er voor zorgt dat deze begrippen niet enkel meer van toepassing zijn op hun klassieke doelgroep, de allochtonen. Ze zijn van toepassing op de hele samenleving. Een anti-crisisbeleid dat sterk gaat snoeien in de welvaartstaat roept allerhande vragen inzake integratie op: Hoe blijf ik ‘geïntegreerd’ als pensioengerechtigde? Als ongetrouwde moeder? Als langdurig werkloze? Als chronisch zieke?

Waar Blommaert het integratievraagstuk loskoppelt van migranten, maakt *Ruben Gowricharn* inzichtelijk dat sociale cohesie geen cultureel vraagstuk is. Aan de hand van de leefcultuur van de Hindostaanse gemeenschap in Nederland en hun transnationale verbindingen met gemeenschappen in Suriname, India en andere plekken waar de Hindostaanse diaspora hen gebracht heeft, laat hij zien dat de verschillen in leefcultuur zeer wel samengaan met de verwachtingen van ‘goed burgerschap’. Als deze verrijkende aspecten van een etnische leefcultuur zich moeiteloos laten verenigen met de essentie van burgerschap, zijn aanvullende culturele eisen naar zijn idee overbodig en onnodig beperkend.

Evelyn Ersanilli en Sawitri Saharso analyseren het verband dat wordt gelegd tus-

sen het vermeende falen van het integratiebeleid en het loyaliteitsvraagstuk. Aan de hand van onderzoek onder jongeren van Turkse komaf in Nederland, Duitsland en Frankrijk laten zij zien dat integratiebeleid geen effect heeft op de identificatie met het land van herkomst, maar dat een inclusief beleid wel bijdraagt aan de identificatie met het land waar men woont. Integratiebeleid richt niet de schade aan die tegenstanders verwachtten, maar heeft ook niet de positieve effecten opgeleverd waar voorstanders op hoopten. Met behulp van het onderscheid tussen ‘Heimat’ en ‘Zuhause’ maken de auteurs duidelijk dat de jongeren zich wel degelijk verbonden voelen met het Europese land dat voor velen hun geboorteland is, maar dan eerder op het leefwereldniveau van hun stad, dorp of regio. Overheden staan volgens hen dan ook niet voor de taak om voor iedereen een *Heimat* te creëren. Een inclusief beleid gericht op ‘Zuhause’ biedt betere mogelijkheden voor binding.

Farouk Saleh onderzoekt de politieke en publieke veronderstelling dat etnische minderheden onvoldoende willen participeren en zodoende hun status als burgers van Nederland onvoldoende waarmaken. In deze veronderstelling wordt vaak verwezen naar de woonconcentratie van etnische minderheden en naar de manifestaties van etnische leefculturen die zich moeilijk zouden verdragen met de open Nederlandse samenleving. De visie van etnische minderheden op concentratiewijken en hun leefcultuur komt nauwelijks naar voren in het maatschappelijk debat. Saleh beschrijft welke aspecten van deze leefculturen volgens de leden van etnische gemeenschappen zelf hun deelname aan arbeid, onderwijs, politiek en sociaal-cultureel leven bevorderen dan wel in de weg staan. Hij laat zien dat de sterk gevoelde verantwoordelijkheden jegens familie en gemeenschap (die in het dominante liberale denken tot de privé-sfeer worden gerekend) niet tegenover hun verantwoordelijkheden als burgers geplaatst moeten worden, maar in het verlengde daarvan liggen.

In het tweede deel van deze bundel zoeken we naar openingen die door burgers zelf gemaakt zijn of aan het ontstaan zijn, en van waaruit nieuwe invullingen gegeven worden aan burgerschap. Dit zijn nieuwe structuren voor ambachtelijke virtuositeit zoals *co-working spaces* voor zzp'ers, nieuwe vormen van civiele bestuurskunde voorbij de verzorgingsstaat, een nieuwe kijk op de rol van zelforganisaties, nieuwe ruimtes voor publieke vertrouwdeheid en nieuwe vrijplaatsen voor kwetsbare burgers.

Sebastian Olma's centrale argument is dat vermeende integratieproblemen veel minder een cultureel en migratie-gerelateerd vraagstuk vormen, maar veeleer veroorzaakt worden door structurele veranderingen in de sociaal-economische verhoudingen – die altijd in hoge mate vormgevend zijn geweest voor de politieke subjectiviteit van de burger. Het probleem is niet dat migranten niet meer kunnen integreren, veeleer dat integratie in de zin van het ‘vormgeven van de eenheid van het volk’ *als zodanig* een onmogelijkheid is geworden. Vertrekkend vanuit het fundamentele conflict van de moderne politieke filosofie – de oppositie van volk en multitude, zoals

verwoord in het werk van Hobbes en Spinoza, stelt Olma voor burgerschap opnieuw te denken in termen van zogezegde ‘multitudinale’ of ‘topologische’ praktijken. Aan de hand van het voorbeeld van het inspirerende *co-working space betahaus* verkent Olma mogelijke routes naar topologische participatie en burgerschap.

Floor Basten wijst in haar bijdrage op nieuwe trends in de samenwerking tussen burgers en overheden die breken met het model van de verzorgingsstaat, waarin burgers en overheid elkaar gevangen houden in wederzijdse afhankelijkheid en onderling wantrouwen. Daarbij introduceert ze de begrippen civiele bestuurskunde en *researching publics*. Centraal daarin staat het uitgangspunt dat beleid moet worden gemaakt door diegenen die het aangaat. Lokale vraagstukken en gebeurtenissen creëren doorgaans een publiek van betrokkenen en belanghebbenden die zich aan de aanpak van zo’n vraagstuk verbinden. Door hun uiteenlopende verhalen in een narratieve analyse samen te brengen en microkredieten aan deze lokale publieksnetwerken toe te kennen, kunnen burgers en overheid als praktische partners een lokaal vraagstuk te lijf gaan.

Op basis van zijn onderzoek naar het reilen en zeilen van Kaapverdische zelforganisaties in Rotterdam laat *António A. da Graça* zien dat zelforganisaties niet alleen de sociale cohesie binnen een etnische gemeenschap versterken, maar evenzeer bijdragen aan burgerschapsvorming. Kaapverdische mediaorganisaties, belangengroepen, solidariteitscomité’s, culturele en religieuze organisaties opereren niet vanuit een maatschappelijk isolement, maar fungeren als overbruggende schakels; ze brengen leden van de etnische gemeenschap in contact met algemene instituties en bevorderen de deelname aan bredere samenlevingsverbanden.

Joke van der Zwaard stelt dat de vanzelfsprekendheid waarmee vraagstukken van individualisering en segregatie op buurtniveau worden aangepakt, voorbij gaat aan alledaagse samenlevingstactieken van bewoners van sociaal gemengde wijken. Doordat er onvoldoende rekening wordt gehouden met de verschillende soorten relaties die buurtbewoners met elkaar onderhouden – variërend van intieme relaties en burenccontact tot tactische verwantschappen en het (h)erkennen van bekende gezichten – kan een buurtgerichte aanpak juist scheidingen tussen (groepen) buurtbewoners creëren. Toch doet de plek er volgens Van der Zwaars wel toe. Zij betoogt dat op prettige, praktische ontmoetingsplekken in wijk en stad door (v)luchtige uitwisselingen de trouwdeheid met onbekende anderen, en daarmee het sociaal vertrouwen, kan groeien.

Dirk Willem Postma laat aan de hand van de geschiedenis van de gekraakte buurtboerderij *Ons Genoegen* aan de rafelrand van het Amsterdamse Westerpark zien dat burgerschap steeds opnieuw uitgevonden moet worden door mensen die zich buitengesloten voelen en vanuit de marge zoeken naar andere manieren om samen te leven in een wereld van verschillen. Als alternatief voor het ideaalbeeld van de *ready made citizen*, beschrijft hij de wording van deze vrijplaats en de vernieuwende praktijk van kwartiermakers in de maatschappelijke opvang.